

Handleplaner i et spændingsfelt mellem standardisering og individualisering

Essay af Mogens Lilleør

"Socialt arbejde handler i meget høj grad om at standardisere menneskelige problemer – om at forvandle et hjælpesøgende individ til en hjælpeberettiget klient og videre til en 'sag' i en velfærdsinstitution."¹

At en social indsats er meningsfuld kan bero på, at den via mødet mellem socialarbejder og borger er synligt nyttig, der er brug for indsatsen og der bliver taget vel i mod den. Mening for mange medarbejdere opstår måske først og fremmest i sådanne 'ansigt til ansigt'-relationer medarbejder og bruger imellem? Mange medarbejdere på institutionsniveau vil givetvis fremhæve dette 'meningsgivende' som det centrale i arbejdet. Nogle lader sig måske endda helt opsluge af perspektivet. Her er det så en lille rød lampe blinker. Måske dannes mening primært mellem kollegerne indbyrdes eller længere tilbage i organisationen? Måske dannes en indsats rationale i og med den indgår i en større ideologisk og organisatorisk sammenhæng? Det er i så fald slet ikke borgerens behov som sådan, ej heller medarbejderens private eller personlige, evt. professionelle opfattelse af opgaven som begrundet, at der sker det der sker, men derimod borgerens behov, generaliseret, typificeret, standardiseret og rutineret indlejret i organisationens ideologiske byggestene og socialværktøjer: Politikker, helhedsplaner, kvalitetsstandarder, kontrakt/aftalekoncepter, servicedeklarationer, handleplanskoncepter, regelsæt mm.² Altså analogt til Nanna Mik-Meyer:

"(...) centrenes skriftlige materiale – der har en eksplicit historisk forankring – skaber en bestemt og begrænset interaktion mellem personale og klient, hvilket bevirker at personalets beskrivelse af klienterne skal læses som udtryk for organisatoriske forhold, såsom centrenes historie, mål faggrupper, lovgivning osv. og i mindre omfang som udtryk for den enkelte klients særegne situation."³

Måske er det overhovedet vanskeligt at bringe borgerens meningshorisont på bane på en måde, så den får betydning i hans eller hendes eget perspektiv? Følger man Lipsky, så er den egentlige lovgiver i velfærdsstaten frontmedarbejderen:

"I argue that the decisions of street-level bureaucrats, the routines they establish, and the devices they invent to cope with uncertainties and work pressures, effectively become the public policies they carry out. I argue that public policy is not best understood as made in legislatures or top-floor suites of high-ranking administrators, because in important ways it is actually made in the crowded offices and daily encounters of street-level workers."⁴

---

¹ Järvinen 2003: 15.

² Jeg har i anden sammenhæng gennemført en mindre undersøgelse med fokus på kilder til meningsfuldhed i arbejdsmæssige sammenhænge. Gennemgangen af datamaterialet afslørede flere 'meningskilder': 1) Opgaven i forhold til borgeren, dvs. 'ansigt til ansigt' arbejdet. 2) Oplevet enighed med kolleger om mål, metode og rammer. 3) Oplevet fællesskab med ledelsen om opgaven. 4) Medarbejderens egenudvikling. 5) Medarbejderens eget personlige handlerum og indflydelse indenfor givne rammer. 6) Den organisatoriske sammenhæng enten gennem en formuleret 'rød tråd' bestemt af politikker, koncepter mm. eller gennem en lokal, traditionsbåret praksis og kultur, eller gennem begge. 7) Oplevelsen af progression i arbejdet, dvs. at tingene skrider fremad. 8) Oplevelsen at opgaven er overkommelig og velkendt.

³ Mik-Meyer 2004: 61-62.

⁴ Lipsky 1980: ii.

Filmen kan knække mange steder i en stor offentlig organisation eller forvaltning, men f.eks. kan det ske mellem den enkelte (front)medarbejder og brugeren af den offentlige ydelse. Fokus for nærværende artikel er denne relation mellem frontmedarbejder og bruger. Fokus er relationen mellem frontmedarbejderen som repræsentant for et system, der møder brugeren væsentligt formidlet af socialteknologi i form af en handleplaner. Spørgsmålene som fører mig til problemstillingen er flere: Kan man ved hjælp af præfabrikerede socialteknologier såsom handleplaner formidle mellem systemperson og borger på en måde, som tilgodeser begge parter på relevant måde? Eller slår enten organisationens ideologi og etos igennem qua institutionalisering eller den private personales ideologi og etos? Følger man Lipsky og Nanna Mik-Meyer tyder det på en vis slagside som favoriserer systemet.⁵

Øjvind Larsen⁶ forfægter i en anden sammenhæng det synspunkt, som jeg gør til mit i denne sammenhæng, at individualiseringens problem, som i øvrigt er et gammelt problem, først bliver et problem, når individualiseringen ikke kan udfoldes inden for de eksisterende samfundsinstitutioner. Pointen hos Øjvind Larsen er, at individualisering kan kun udfoldes i samfundsinstitutioner⁷. Individualisering og institutionalisering er derfor tæt sammenvævede. Ja, følger man Ulrich Beck kan man mere præcist sige, at individualiseringen i høj grad består i en for den enkelte borger løbende 'privatisering'⁸ af et institutionaliseret, standardiseret udbud af beslutninger og bestemmelser, som den enkelte borger ikke selv har været med til at træffe⁹.

Mit udgangspunkt er, at institutionalisering af personalet er en nødvendig betingelse for at yde en professionel, faglig støtte mhb. på individualiserede tilbud. Allerede anvendelsen af ordene 'professionel' og 'faglig' indikerer institutionalisering. 'Professionel' indikerer en indsats, som pr.def. ikke er privat. Det er f.eks. på det socialpsykologiske område ikke ualmindeligt at møde professionalisme karakteriseret ved begrebet 'distance', dvs. relationen mellem medarbejder og borger (bruger, klient, patient) er kendetegnet ved at være: foreløbig (forbindelsen har ofte målet at bringe relationen til ophør); opgaveorienteret (relationen centrerer om at løse bestemte opgaver, samværet er middel til at løse dem); planlagt (relationen tilstræber bestemte mål, systematisk og metodisk); regelstyret (relationen er bestemt af faglige og administrative regler, skabt uden for relationen); standardiseret 'individualiseret' (noget specielt gennem faglige kategorier); asymmetrisk (relationen er ulig mht. viden og magt); rollebåret (den professionelle indgår i relationen i kraft af sin rolle, ikke som privatperson)¹⁰. 'Faglig' indikerer en støtte, som er indlejret i en specifik fagtradition, dvs. en institutionaliseret måde at opfatte, konstruere og håndtere opgaver eller problemer på. Filosofen R.S.Peters¹¹ beskriver f.eks. uddannelse som dette, at en elev eller studerende indvies i et fags stof, kultur og tradition ved at føres ind i fagets vidensmængde og procedurer ikke med henblik på vidensophobning, men med henblik på kendskab til, hvad der

---

⁵ En anden mulighed ville være, at frontmedarbejderens identitet i lige så høj grad er 'domineret' af klienten eller borgeren, dvs. på subtil måde finder der en omvendt klientisering sted: Medarbejderen bliver afhængig af borgeren. Men dette er ikke emnet for nærværende opgave.

⁶ Øjvind Larsen, 1999: 7.

⁷ Overordnet er problemet altså egentlig to: Når individet bryder helt ud af samfundets institutionelle ramme (stødes ud eller støder sig selv ud) og når individet støder sammen med den institutionelle ramme (når rammen er en spændetrøje for individuel udfoldelse).

⁸ En gøren privat, dvs. individet forvandler et eksternt, standardiseret, institutionaliseret indhold til noget privat, tilegnet eller internaliseret.

⁹ Beck 1997: 212-213.

¹⁰ Holm 1996: 58.

¹¹ Peters 1980: 53, 70ff.

gælder som forudsætninger for fagets viden og forståelse, dvs. erkendeformer, begreber, normer og procedurer.

Spørgsmålet er, om institutionalisering af borgeren, såkaldt klientgørelse, også er en nødvendig betingelse for en effektiv individualiseret indsats efter Servicelovens formål? Jeg besvarer dette spørgsmål bekræftende. Men som sociologen Margaretha Järvinen udtrykker det, så er sagen kompleks:

”Klientgørelse handler ikke kun om, at en person passiveres og bliver mere afhængig af det sociale velfærdssystem. Klientgørelse handler også (...) om (...) en proces, hvor menneskelige problemer oversættes til 'systemsprog'; hvor individets situation afklares ud fra institutionelt fastlagte diagnoser og forståelsesrammer; hvor klienter tilpasses kategorier, der modsvarer de foranstaltninger og handlingsmodeller, velfærdsinstitutionerne råder over.”¹²

Og mere konkret stiller jeg spørgsmålet om anvendelsen af handleplaner kan fremme en sådan for borgeren frugtbar institutionalisering? Jeg besvarer dette spørgsmål bekræftende under forudsætning, at arbejdet med handleplan sker med en forståelse af handleplaner som mere end bare et skema.

Refleksion over begrebet handleplan - perspektiv eller kontrakt?¹³

Hvad ligger der i begrebet handleplan? Man kunne begynde med at fundere lidt over ordet. Ifølge Den Store Danske Encyklopædi er en handleplan en prioriteret række af aktiviteter, som ønskes gennemført i en periode fremover. Den iværksættes for at forfølge bestemte formål. 'Handleplan' indebærer altså 'aktiviteter' og 'handling', en 'bestemt retning' og et 'tidsforløb' (hvad, hvem, hvorfor, hvornår). 'Plan' taget for sig betyder målrettet aktivitetsprogram. 'Handle' betyder at gøre, udføre, udrette osv. 'Handleplan' må derfor betyde at 'udføre et målrettet aktivitetsprogram' (over tid). Qua retning kan handleplanen lignedes med et perspektiv eller synsvinkel. Dette aspekt vil jeg gerne holde fast i.

Qua perspektiv er en handleplan egentlig en ensidig affære. Der er på sin vis kun én part i en handleplan, nemlig den hvis plan det er, dvs. den der har gjort planen til sin (det kunne i princippet være flere, hvis flere føler ejerskabet og deler perspektivet). Altså, hvis jeg anerkender at det er min plan, har jeg bundet mig til planen og er som ejer forpligtet af den. Det kan godt være, at der er andre der har været med til at lave planen, men det er ikke deres plan, de er ikke i strikte forstand parter i den. De kan have deres egen plan.

Jeg tror mit synspunkt kan uddybes med en position, teologen og filosofen Søren Kierkegaard fremstiller i Enten Eller¹⁴. Der fortæller han om to forskellige livsformer, som på en måde repræsenterer yderpunkter: Den ene livsform, æstetikerens, er den nydelsessyge, sansebaserede livsform, dvs. det liv der bestandigt opsøger følelses- og oplevelsesmæssige 'kick'. Det er en livsform, som er præget af brud og opbrud, i og med mennesket på oplevelsesjagt så at sige 'flyver fra blomst til blomst'. Den anden livsform, etikerens, er holdt sammen af den vedholdenhed, der

---

¹² Järvinen 2003: 10.

¹³ Overskriften stiller spørgsmålet på den måde på baggrund af diskussionen om forholdet mellem handleplan og kontrakt, se f.eks. Åkerstrøm Andersen 2003: 12, 19, 37, 88-101.

¹⁴ Kierkegaard 1962: 158 ff.

ligger i regelfølge og forpligtelse¹⁵. Kierkegaards stiller det op på den måde, at 'den ene lever livet' og 'den anden forsøger at få ham på rette vej'. Etikeren, Assessor Wilhelm, skriver breve til æstetikerens, i hvilke han forsøger at få ham til at forstå, hvad det er der egentligt 'kvalificerer' livet. Det gør valget. Han skelner her mellem, hvad jeg vil kalde 'valgets hvad', dvs. ønsker og mål, og 'valgets at'¹⁶, dvs. selve dette at ville ønskerne og målene. Med det sidste følger engagement, ansvar og forpligtelse. Og det er dette, der ifølge etikeren, kvalificerer livet. Hvis engagementet kom fra målene og ønskerne, ville man være fortabt, man ville være i lommen på noget flygtigt uden for en selv, man ville så at sige halse efter sine omskiftelige ønsker og mål. Etikeren ønsker, at få æstetikerens til at indse, at han for at leve sandt ikke bare kan opsøge 'kick' her og der, men han er nødt til at forpligte sig, og det er kun ham selv, der kan det gennem valget. Han forsøger derfor at få æstetikerens til at forpligte sig.

Pointen er nu, at man kun kan forpligte¹⁷ sig selv (engagere sig). Man kan ikke forpligte (engagere) andre og ikke forpligtes (engageres) af andre. I den forstand er man kun bundet af de bånd, man selv pålægger sig¹⁸. Og i den forstand er plan en ensidig ting.

Handleplaner bør derfor efter min mening ikke opfattes som kontrakter. I praksis er det let at forledes til fejlagtigt at opfatte en handleplan som en kontrakt, især jo mere borgeren deltager i handleplansarbejdet. Personalet kan let glide fra en funktion, der konsultativt støtter borgeren i at lave en plan, til som interessent, strategisk at ville holde borgeren fast på planen som betingelse for en ydelse¹⁹. Men kontrakter er gensidige²⁰. Hvis handleplanen skulle tænkes som en kontrakt, så er det en kontrakt den enkelte indgår med sig selv: Mig som 1.orden laver aftale med mig som 2.orden i og med jeg binder mig selv. Man kan med Kierkegaard sige, at etikeren anbefaler æstetikerens, at han skal indgå en sådan kontrakt med sig selv. Men etikeren kan ikke selv medvirke som part i en sådan kontrakt.

Man kunne netop forestille sig, at en kommune eller anden myndighed i etikeren's sted, som betingelse for støtte krævede, at borgeren indgik en sådan aftale med sig selv, dvs. krævede at borgeren indvilligede i at gøre en bestemt plan til sin og følge den. Dette svarer til, at kommunen for at give sin støtte krævede, at borgeren skulle forholde sig til sig selv på en ny måde, nemlig gennem handleplanen²¹. Dette krav udformes som en kontrakt, således at handleplanen blev *genstand* for en kontrakt, som forpligter borgeren på dens indhold og kommunen på at give støtte.

---

¹⁵ Æstetikerens: Lever med henblik på nydelse enten umiddelbart eller på en mere sofistikeret måde. Det gælder om ikke at sidde fast, dvs. hverken forpligte sig eller på anden måde binde sig ud over øjeblikket. Altså målet er at fastholde en evig svæven eller distance og selv kontrollere sine relationer. Eksistensformen er opsplittet uden kontinuitet. Etikeren: Forsøger at skabe sammenhæng gennem bekendelse til en regel for godt og ondt, som får gyldighed gennem valget og det deraf forpligtende ansvar. Dermed forsøger han at skabe eksistentiel kontinuitet. Det i hans liv som ikke stemmer overens med reglen skal forsones med den, dvs. tilpasses den.

¹⁶ Søren Kierkegaard's etik skelner mellem 'at vælge' og 'hvad vi vælger': Valgets 'at', dvs. selve akten, indebærer, at den enkelte så at sige træder ind i det etiske og binder sig af sine valg. Valget fører til anerkendelse af, at godt er forskellig fra ondt, dvs. distinktionen 'godt ≠ ondt' og implicit at den enkelte er forpligtet på det gode. Valget er samtidig et valg af noget, dvs. enten et valg af et gode, eller et valg af noget ondt (i sidste tilfælde må valget gøres om eller sones).

¹⁷ Perspektivet er etisk, ikke juridisk.

¹⁸ Et eksistentielistisk synspunkt, som man f.eks. finder rendyrket hos filosofen og eksistentialisten Sartre 1995: 44.

¹⁹ Erlandsen et.al., 2000: 43.

²⁰ Kontrakt er resultat af at 'kontrahere', dvs. at komme overens. Altså kontrakt kræver mindst to parter. Det normale er at betragte parterne som eksterne. Men man kan måske også betragte dem som interne: Den ene del af personligheden indgår aftale med den anden del af personligheden? Jf. udtryk som 'at komme overens med sig selv', 'at tage sig sammen' osv ....

²¹ Det er Åkerstrøm Andersens pointe, at dette sker i stigende grad, men på den måde at handleplanen opfattes som kontrakten. En forestilling jeg kan bekræfte også florerer blandt socialpædagogiske frontmedarbejdere.

Borgeren og myndigheden kan således aftale, at de er bundet af handleplanens indhold. Men dette ville være en aftale, der er uden for handleplanen. Handleplanen er i sig selv ensidig²².

Handleplanen kan med rette kun fortolkes som en kontrakt i en intern forstand som relation mellem 1. og 2. orden i borgerens tænkning. I den forstand formidler handleplanen borgerens selvforhold. Borgeren ved hvad han vil og han ved at han vil. Den eneste forpligtelse er borgerens selvforpligtelse. I den forstand bliver handleplanen et eksempel på selvteknologi²³. I anden omgang kan dette selvforhold (relationen mellem 1. og 2. orden) være genstand i en gensidig, ekstern relation: Borgerens selvforhold kan være genstand for en strategisk aftale mellem kommune og borger (strategisk i og med en given plan tilegnes af borgeren *for* at opnå støtte)²⁴.

Der er to aspekter ved handleplanen som en selvteknologi, jeg gerne vil fremdrage i det følgende. Det ene er handleplanen i forhold til refleksion, refleksivitet, autonomi og institutionalisering. Den anden er handleplanen i forhold til standardisering og institutionalisering.

Refleksion, refleksivitet, autonomi og institutionalisering

Hvis man skal udpege et særkende ved det moderne samfund, så er det 'individualisering' og 'refleksivitet'. Øjvind Larsen²⁵ beskriver hvordan filosofen Hegel i sin retsfilosofi har udpeget og beskrevet modernitetens grundlæggende problemstilling som den individualisering, der fødes med den enkeltes uendelige selvrefleksion, dvs. dette at den enkeltes forholden sig til sig selv gennem selvrefleksion fører til opløsning af den sædvane, som samtidig ligger til grund for selv samme refleksion. Det er denne individualisering i betydning det selvrefleksive, som sociologerne Anthony Giddens, Thomas Ziehe og Ulrich Beck kredser om²⁶: Det moderne samfund bliver i stigende grad refleksivt, hævdes det. Ifølge Beck med ganske dramatiske følger for individet: Frisættelse, dvs. løsrivelse fra traditionelle former for herredømme og eksistenssikring. Tab af stabilitet, dvs. tab af den traditionelle vished i forhold til viden, tro og normer. Nye kontrolformer, dvs. nye måder at integreres på. Individualiseringen har både en objektiv side, der angår livssituationen og en subjektiv side, der angår identitet og individuering²⁷.

Hvis handleplanen qua sine kategorier fremmer refleksion og selverkendelse hos borgeren, altså hvis handleplanen vitterligt kan fungere som en 'kontrakt' i en intern forstand, der formidler borgerens selvforståelse og selvforhold, så er handleplanen og den institutionaliserede problemhorisont en integreret del af borgerens selvforståelse. Og på den måde er handleplanen et

---

²² En ekstern part kan ensidigt afgive løfte om at støtte borgerens engagement i en handleplan, dvs. qua løftet har borgeren et krav på løftegiver (om at yde den støtte der er lovet), men løftegiver har qua løfte ingen krav på borgeren. Alternativt skulle man tænke støtten givet som en gave. Støtte som en gave kunne skabe en gensidighed i og med gaveudveksling, som Marcel Mauss fremhæver, er en kontraktform (i arkaisk Polynesien/Melanesien): At give en gave er ikke en ensidig relation, fordi akten qua modtagelsen indstifter en 'nødvendig' gengældelse; der er ingen given (og modtagelse) uden gengældelse. jf. Åkerstrøm Andersen 2003: 43.

²³ Handleplanen er en selvteknologi i den forstand at borgeren på den ene side forstærker sin indsats i en bestemt retning ved hjælp af handleplanen, og det sker på bekostning af anden mulig retning, dvs. handleplanen hjælper borgeren med at fokusere; og på den anden side formidler handleplanen en bestemt refleksion hos borgeren på bekostning af anden mulig refleksion.

²⁴ Jeg anvender 'strategisk' på følgende måde: Strategisk handlen: 'at handle på en forventning om at og hvordan den anden handler.', modsat kommunikativ handlen: 'at handle med henblik på at forstå subsidiært komme til forståelse med den anden.', og instrumentel handlen: 'at ignorere den andens perspektiv og forventning.'

²⁵ Øjvind Larsen 1999: 10.

²⁶ Øjvind Larsen 1999: 10.

²⁷ Beck 1997: 206-207.

udtryk for modernitetens subjektive eller biografiske side, som gennem institutionaliseret individualisering er med til at skabe en "ny modus for samfundsmæssiggørelsen"²⁸.

Jeg er ret overbevist om, at et seriøst arbejde med at afdække og beskrive funktionsniveau og ønsker indenfor et handleplankoncept moduler og kategorier²⁹, vil give stof til eftertanke hos borgeren såvel som hos personalet. Ser man på det modul i Storstrøms Amts handleplankoncept for udviklingshæmmede, der kaldes 'Samtaleskema', så består det i hjælpespørgsmål indenfor en række temaer: Den nære dagligdag. Kommunikation. Samvær med familie og andre. Bolig. Fritid. Uddannelse og arbejde. Transport, gå i byen (mobilitet). Etik og særlige forhold. Fremtiden. Spørgsmålene vil på forskellig måde kunne fremkalde eftertanke hos begge parter, men for borgeren gælder det specielt indenfor emnet 'Etik og særlige forhold', hvor der kan stilles spørgsmål af typen 'Er der noget der er særligt vigtigt for dig?', 'Hvad gør dig ked af det?', 'Hvad er du bange for?' og 'Ved du hvorfor du bor i en bolig med personalestøtte, og ikke alene?'. Det er spørgsmål der mere direkte lægger op til borgerens 2.ordens refleksion. Og i den forstand kan handleplanen, dersom borgeren indvilliger i at lave planen, fungere som en selvteknologi der fremmer refleksion.

Refleksionen kan imidlertid være tveægget, især når det gælder borgeren. Den faglige tænkning, der ligger under handleplanen er overvejende funktions- og diagnoseorienteret eller i hvert fald problem/mangel orienteret. Men lige så vel som det kan være en styrke at kende sit funktionsniveau, diagnose eller sit problem, kan det være en svaghed, hvis indsigten bliver en spændetrøje.

Dette er interessant. Järvinen peger på den ene side på, hvordan en sagsbehandlers evne til at gribe ind i en klients liv er betinget af, at problembeskrivelsen og problemløsningen reflekterer systemets organisering:

"Diagnosticeringens iboende handlingsorientering bevirker derfor, at det oftest vil være institutionens beskrivelse af klienten, der får forrang over klientens egen beskrivelse af sig selv og sin situation."³⁰

I forhold til alkoholbehandlingsarbejdet hævder Järvinen³¹:

"(...) en behandlingsinstitutions succes og samfundsmæssige berettigelse hænger sammen med dens evne til at tiltrække personer, som er villige til at tilpasse deres problemopfattelse, identitet og biografi til de forståelses- og forklaringsmodeller, som institutionen³² opererer med."

Og hun fortsætter:

"For at skabe lindring og forandring bør institutionen kunne tilbyde klienten et specifikt perspektiv på hans/hendes problemer – et perspektiv, som tiltrækker nogle klienter og frastøder andre."

²⁸ Beck 1997: 205.

²⁹ Storstrøms Amts handleplankoncept 'Den skriftlige plan' er opbygget af en række faste moduler: Basisoplysninger. Evaluering af seneste skriftlige plan. Livshistorie. Samtaleskema. Borgerens plan. Personbeskrivelse – status og behov/faglig handleplan. Boligforhold – status og behov/faglig handleplan. Dagtilbud: Aktivitet og samvær – status og behov/faglig handleplan. Dagtilbud: Beskyttet beskæftigelse – status og behov/faglig handleplan. Samtykkeerklæring.

³⁰ Järvinen 2003: 18-19.

³¹ Järvinen 2003: 34.

³² Järvinen taler ikke blot om behandlingsinstitutioner, men også om omsorgs- og servicetilbud, se f.eks. s.34-35.

Goffman peger på den anden side på, at individuelle 'skavanker' eller afvigelser, der angår kroppen, karakteren og adfærden samt tilhørsforholdet (religiøst, racemæssigt, nationalt osv.), er kernen i den mekanisme, der ekskluderer individer socialt i forhold til 'normalstandard'³³. Den stigmatiserede afviger pr. definition fra normalen, dvs. besidder træk der på trods af alle hans øvrige normalmenneskelige træk, rubricerer ham som ikke-helt-menneskelig. Qua stigma sker der med andre ord en afpersonalisering³⁴.

Det må betyde, at individets (selv)afpersonalisering er en betingelse for, at det kan modtage og anvende den fornødne støtte. Det betyder, at 'et jeg', for at en indsats kan virke, skal tænke sig selv, ikke bare som en der har en sygdom eller et problem, men som en der bærer sygdommen henholdsvis problemet som en integreret del af sin identitet, dvs. som en der til en vis grad er sin sygdom eller sit problem. Det betyder at selv-eksklusion er en betingelse for institutionaliseret inklusion. Behandlingsinstitutionernes institutionaliserede perspektiv må internaliseres.

Det er interessant, at Ulrich Beck netop beskriver individualiseringen som en del af en samfundsmæssig proces, hvor traditionelle bindinger og klassiske sociale sammenhænge (f.eks. kernefamilien) erstattes af sekundære instanser og institutioner, som præger individets livsforløb³⁵.

Altså på trods af at individualiseringen gør enkeltindividet til 'reproduktionsenhed'³⁶ og omdrejningspunkt i livsverdenen, så bliver privateksistensen stadig mere afhængig af omstændigheder og betingelser, der ligger uden for det enkelte individs kontrol. De 'medier' der skaber individualisering skaber samtidig standardisering i form af markedet, loven, penge, mobilitet, uddannelse osv. Individualiseringen medfører altså paradoksalt nok en stigende institutionalisering som erstatning for traditionen. Samtidigheden af individualisering, standardisering og institutionalisering viser sig på den måde at de individuelle livsforhold på en gang er private og offentlige, dvs.

"De er ikke kun private, men også institutionelle forhold. De har modsigelsesfyldt dobbeltkarakter; de er institutionsafhængige individuelle forhold. De tilsyneladende eksterne institutioner internaliseres i den individuelle biografi."³⁷

Altså internalisering af eksterne institutioner, afpersonalisering eller som Järvinen udtrykte det, individets villighed til at tilpasse sig sin problemopfattelse, identitet og biografi til de forståelses- og forklaringsmodeller, som institutionen opererer med, er en betingelse for en vellykket velfærdsindsats. Dette må være konklusionen, som uddybes yderligere i det følgende³⁸.

³³ Goffman 1986: 14-15. Termen stigma betegner og fomidler relationen mellem attributter (som tilskrives individer) og stereotyper. Goffman skelner mellem 'discredited'- og 'discreditable' stigma, altså mellem et stigmatiseret individ der tager for givet at hans 'skavank' (som qua stereotypen er socialt ekskluderende) er defakto offentlig kendt, dvs. han er i egenforståelsen defakto ekskluderet, og et individ der tænker sin skavank for offentlig erkendbar, altså ser eksklusion blot som en mulig ting.

³⁴ Goffman 1986: 15. Individet afpersonaliseres eller objektiviseres i og med det fraskrives nogle eller alle de træk, som antages at konstituere 'person' eller 'det menneskelige'.

³⁵ Beck 1997: 211.

³⁶ Beck 1997: 209-210.

³⁷ Beck 1997: 210.

³⁸ Dette optimistiske syn på institutionalisering understøttes af Niels Vissing Jacobsen 2004: 30. Han gør opmærksom på det tilsyneladende paradoksale i, at vi i dette samfund lader mange unge tilbringe en væsentlig periode af deres teenagetid på en døgninstitution med formålet at fremme de unges frigørelse fra forældrene. Det gælder de mange unge, der vælger efterskoleophold for et år eller to: "Det er interessant, at vi i vores samfund tilrettelægger en sådan frigørelsesproces i en totalinstitution, hvor der

Der er selvfølgelig andre måder at beskrive moderniteten på³⁹. En måde kunne være, at det moderne samfund i stigende grad producerer autonomi, dvs. ikke autonome personer à la Kierkegaards etikker, men en form for amputerede samfundsborgere uden myndighed i klassisk (kantiansk, rationalistisk) forstand. Altså autonomi forbindes ikke med et rationalistisk indre styret, selvlovgivende metafysisk selv, men autonomi skal her forstås som evnen til at være kritisk og selvkritisk, dvs. den blotte evne til at forholde sig til sine præferencer og behov. At kunne 'forholde sig' til noget forudsætter en evne til at træde tilbage fra det noget og problematisere det, og eventuelt forsøge at forandre det. Sagt med andre ord udvikler individet en såkaldt 2.ordens evne til at forholde sig til 1.ordens præferencer, behov osv.⁴⁰, dvs. udvikler 2.ordens præferencer som norm for 1.ordens præferencer: Jeg har 1.ordens præferencer og mål, men med disse alene er jeg som et dyr, eller med Harry G Frankfurts⁴¹ ord en 'wanton',- der er ingen autonomi. En 'wanton' er fuldt identificeret med sine 1.ordens præferencer og tilsvarende 1.ordens vilje. Autonomi er derimod, når præferencer på 2.ordens niveau kontrollerer 1.ordens præferencer⁴²: Jeg ønsker en smøg, men undlader at ryge, fordi jeg ønsker, jeg ikke røg. Man kunne spørge, hvorfor den refleksive bevægelse skulle stoppe på 2.ordensniveau? Kan man ikke underkaste 2.ordens præferencer et kritisk blik? Nils Mortensen viger tilbage for at tale om 3.ordens iagttagelse⁴³, men i princippet behøver den refleksive bevægelse ikke standse noget sted: Jeg ønsker en smøg, men undlader at ryge, fordi jeg ønsker, jeg ikke røg, samtidig med at jeg ønsker, jeg ikke havde det politisk korrekte ønske om ikke at ryge. Man bør måske derfor snarere tale om højere ordens refleksion. Den kan foregå i det uendelige (jvf. Hegel).

Det er næppe denne form for uendelig refleksion som efterspørges, når handleplaner anvendes i forhold til borgere og personale. Ambitionen er ikke at undergrave samfundets institutioner, men tværtimod ved hjælp af en formentlig for ethvert samfund gældende institution, princippet om at aftaler skal holdes⁴⁴, at fremme forpligtelse og engagement. Midlet er handleplaner enten i rollen som kontrakter eller som genstand for kontrakter. Men dette forudsætter en mere klassisk form for refleksiv autonomi:

I det øjeblik der er overensstemmelse mellem mine 2. og 1.ordens præferencer er jeg autonom. Men det er ikke tilstrækkeligt, at der blot er deskriptiv identitet mellem 1.orden og 2.orden. Det ville svare til passivt at være det man er, altså så at sige en 'wanton' på 2.ordens niveau. Der kræves derimod hvad man kunne kalde normativ identifikation med præferencerne, svarende til at man påtager sig ansvar for hvad man er. Dette betyder, at det autonome liv ikke primært kendetegnes

---

hyppigt er langt skrapere styring og kontrol end i et almindeligt hjem." Pointen er, at institutionalisering er et gode, når den som efterskolerne institutionaliserer anerkendelse af den unge, dvs. den unge oplever at blive værdsat af andre og af sig selv gennem dette at organisere og beslutte om sit eget liv.

³⁹ Jeg kan her ikke lade være med kort at henvise til oldtidens filosoffer fra Heraklit og frem til Platon og Aristoteles, som baksede med noget så moderne som 'forandringens problem'.

⁴⁰ Mortensen 2004: 34: "Førsteordensbegreber er sådanne, som sociale deltagere anvender umiddelbart i deres daglige samhandlinger. De består blandt andet af de forskellige typer af og former for typificeringer af genstande, situationer, handlinger, personer etc."

⁴¹ Frankfurt 1982: 83-89.

⁴² Åkerstrøm Andersen 2003: 22, taler i forbindelse med begrebet 'anden ordens iagttagelser' om iagttagelsens blinde plet: "Iagttagelsen ser hvad den ser, men den ser ikke, at den ikke ser hvad den ikke ser." Altså enhver iagttagelse er blind i og med den fokuserer på noget bestemt. Autonomi svarer omvendt til, at iagttagelsen ser hvad den ser (1.orden) og ser at den ikke ser, hvad den ikke ser (2.orden).

⁴³ Mortensen 2004: 35. Det sker i forbindelse med Sociologiens iagttagelse af sig selv, dvs. sine teorier, typologier mm., altså den stigende interesse for metateori. Han ønsker at undgå forestillingen om et normativt hierarki af iagttagelser.

⁴⁴ Det klassiske 'Pacta sunt servanda'.

ved sit indhold, men ved sin tilblivelse. Det er ikke hvad der vælges, der er interessant, men *at* der vælges, jf. Søren Kierkegaards Assessor Wilhelm⁴⁵. Der efterspørges med andre ord, hvad man kunne kalde en moralsk autonomi, der indebærer autencitet: Jeg kan have højere ordens præferencer (autonome), jeg strengt taget ikke foretrækker. Højere ordens præferencer er dermed ikke uden videre autentiske præferencer. Autentiske præferencer forekommer først, når højere ordens præferencer tilegnes, dvs. når der er tale om normativ identifikation med dem. Jeg skal tilslutte mig dem.

Måske er det dette Järvinen mener, når hun siger, at en indsats succes beror på, at borgeren tilpasser sin problemopfattelse, identitet og biografi til institutionens forståelses- og forklaringsmodeller? Og kan det være dette Ulrich Beck mener, når han beskriver privatsfæren ikke som en sfære afsondret fra en offentlig verden, men som en verden der privatiserer forhold og beslutninger, som træffes andre steder uden for privatsfæren?⁴⁶ Altså borgeren tilegner sig et i samfundet tilvirket, institutionaliseret og standardiseret livsindhold, men qua tilegnelsen ændrer indholdet kvalitet for så vidt det tilføres individuel, privat betydning (engagement)? Man kunne udtrykke det på den måde, at et individ påtager sig at eje (varetage) en bid af den samfundsskabte virkelighed.⁴⁷

Ulrich Beck⁴⁸ beskriver konstruktivistisk, at som en følge af individualiseringen, så løsrives individernes biografier fra deres på forhånd fastlagte bindinger, og i og med at relationer og forpligtelser bliver individets eget ansvar, så er flere og flere aspekter af individets biografi åben for beslutning. Men det betyder, at biografien må blive individets egen konstruktion. Biografierne bliver 'selvrefleksive'. Institutionaliserede og standardiserede 'byggesten' tilbyder sig som elementer til individets biografiske selvkonstruktion. Kombinationsmulighederne er uendelige. Men det er tilsyneladende et individ som, i sin søgen efter identitet og sammenhæng (en såkaldt gør-det-selv-biografi), suverænt gør brug af mange forskellige brokker af kollektivt meningsindhold, som det mere eller mindre tilfældigt kommer i berøring med. Selvdannelsen må derfor bestå i, at individet integrerer fragmenter og brokker i 'livsprojektet' i og med det giver dem den relevante betydning. Socialkonstruktivismen⁴⁹ beskriver analogt hermed menneskets identitet som konstrueret ud af et mangfoldigt socialt-kulturelt materiale, potentielle artsidentiteter, der præsenteres i diskurserne, stillet til rådighed via sproget. Der er et væld af alternative diskurser, som tilbyder deres specifikke vision af hvad det vil sige at være f.eks. ung, veluddannet, beskæftiget, handicappet osv. Den såkaldt virkelige verden bliver dermed et 'forskelligt sted' for hvert menneske, hævder den mest radikale variant af social konstruktivismen: Hvert menneske udvikler sit eget system af meningsdimensioner (constructs) og perciperer verden i lyset af disse 'constructs', så dets handlinger kun kan forstås gennem disse. Grundlæggende bebor menneskene derfor vidt

⁴⁵ Kierkegaard 1962: 158 ff.

⁴⁶ Beck 1997: 213.

⁴⁷ Denne privatiseringsproces genfindes også på virksomhedsniveau i måden virksomheder institutionaliserer vedtagne love på, f.eks. miljøkrav: Lene Holm Pedersen (et.al) 1999 belyser, hvordan myndigheders miljøkrav institutionaliseres i virksomheder, dvs. hvordan kontroversielle krav med tiden bliver forpligtende i dybere forstand og gradvist rutineres. Der er tre faser i virksomhedens privatiseringsproces: I den første fase, den regulative fase, ser virksomheden miljøkrav som eksterne lovregler med eksplicite sanktionsmuligheder, hvis indskærpelse og overholdelse baseres på tvang. I den anden fase, den normative fase, suppleres lov og sanktion med et uformelt regelsæt, som understøtter interaktionen mellem virksomheden og de miljøkrav, den møder. Virksomheden accepterer og anerkender myndighedskravene, og virksomheden kan endda føle sig forpligtet i forhold til naboerne og (lokal)samfundet. I den tredje fase, den kognitive fase, sker der en rutinisering af virksomhedens håndtering af myndighedskravene. Begrundelsen er ikke længere kun at være i overensstemmelse med regelsæt, men også at være i overensstemmelse med tidens ånd og kulturelle værdier. Forskellen mellem anden og tredje fase er, at der i stadig mindre grad sættes spørgsmålstejn ved gennemførelsen af miljøforbedringer. Forandringsimpulsen har i stadig mindre grad direkte forbindelse til myndighedskrav.

⁴⁸ Beck 1997: 216.

⁴⁹ Burr 2003.

forskellige verdener. Identiteten oprinder med andre ord ikke fra et menneskes indre, men fra den sociale sfære⁵⁰. Personens identitet er på denne måde et komplekst væv af mange tråde der spindes og flettes. Men hvem er i så fald væveren? Det er paradoksalt, at den rabiate socialkonstruktivisme opererer med en endog meget stærk aktør, der frit vælger og benytter sig af diverse artsidentiteter, roller og adfærdsmønstre, men som samtidig ikke er noget i sig selv. Humanismens selvtilstrækkelige, før-sociale individ med en bestemt essens (såsom sjæl, ånd eller fornuft), er netop erstattet af et fragmenteret og foranderligt individ, der bliver til i og med det sociale liv⁵¹.

Filosoffen Richard Rorty⁵² hævder mere moderat, at det første skridt hen imod selvdannelse går gennem en søgen efter objektiv erkendelse (essens), dvs. påstande og sætninger, der er almindelig anerkendt som objektivt sande. Selvdannelse forudsætter, at individet lærer de beskrivelser af verden, som kulturen tilbyder, dvs. den eksistentielle diskurs er altid 'parasitisk' på normal diskurs. Brugeren af en institutionaliseret velfærdsindsats må med andre ord i sin dannelsesproces bla. tilegne sig indsatsens institutionaliserede ideologiske indhold, kategorier og forståelses- og forklaringsmodeller mv.

Koncepter, standardisering og institutionalisering

Ser man på §111 i Lov om Socialservice (Serviceloven), så er handleplaners formål at fremme en bestemt målopfyldelse og en bestemt ressourceallokering over tid, samt relevant dokumentation af indsatsens metoder og virkninger:

"Handleplanen angiver formålet med indsatsen. Handleplanen angiver endvidere, hvilken indsats der er nødvendig for at opnå formålet, den forventede varighed af indsatsen samt andre særlige forhold som boform, beskæftigelse, personlig hjælp, behandling, hjælpemidler m.v. Handleplanen bør udarbejdes ud fra modtagerens forudsætninger og så vidt muligt i samarbejde med denne."⁵³

På baggrund af Servicelovens §111 er der i kommuner og visse amter gennem årene udviklet handleplankoncepter med formålet at sikre, at lovens forskellige krav tilgodeses. Sådanne standardiserede handleplankoncepter er formaliserede værktøjer, analogt med dem der ligger i håndværkerens værktøjskasse: Værktøjer, som man kan tage frem og anvende, som kan anvendes forkert, rigtigt eller uheldigt. Værktøjer som kan være malplacerede eller relevante i forhold til opgaven. Værktøjer som på engang forstærker og begrænser perspektiv og handlemuligheder. Koncepter kan indeholde kategorier, der tjener formål såsom institutionalisering af personalet for at kvalitetssikre og professionalisere; vejledning og beskrivelse af procedurer; beskrivelse af borgeren gennem kategorierne; indsats på grundlag af beskrivelsen.

Som beskrevet tidligere er Storstrøms Amts handleplanskoncept 'Den skriftlige plan' opbygget af en række faste moduler: Basisoplysninger. Evaluering af seneste skriftlige plan. Livshistorie. Samtaleskema. Borgerens plan. Personbeskrivelse – status og behov/faglig handleplan. Boligforhold – status og behov/faglig handleplan. Dagtilbud: Aktiviteter – status og behov/faglig handleplan. Dagtilbud: Beskæftigelse – status og behov/faglig handleplan. Samtykkeerklæring.

⁵⁰ Burr 2003: 109.

⁵¹ Jf. forestillingen om et subjektløst selv, som det f.eks. ses hos så forskellige tænkere som Sartre og B.F.Skinner, modsat humanismens egologiske selv.

⁵² Rorty 1980.

⁵³ LBK nr. 708 af 29/06/2004, stk. 3.

Forholdet mellem kernemodulerne 'Livshistorie', 'Personbeskrivelse' og 'Handleplan', henholdsvis borgerens- og personalets faglige plan, er som forholdet mellem Fortid, Nutid og Fremtid: Nutid formidler mellem fremtid og fortid: Processen frem mod fremtidens mål leverer stof, som gennem nutidens status overføres til fortidens livshistorie. Tanken er, at livshistorie er vigtig for at undgå, at folk tænker sig selv som, og ikke mindst behandles som, historieløse væsener; personbeskrivelsen er vigtig som status og kilde til livshistorien, såvel som den danner baggrund for en mulig handleplan. Handleplanen angiver det der skal udvikles fremover.

At der er moduler betyder, at der fokuseres på noget bestemt på bekostning af andre mulige perspektiver. Indenfor hvert modul er der hjælpespørgsmål og emner, der guider personalet, dvs. perspektivet fokuseres yderligere. Modulet 'Personbeskrivelse', som er meget omfattende, består f.eks. af en række temaer: Kost og måltid. Dagligliv. Hygiejne. Fysisk velvære. Psykisk velvære. Social velvære, relationer. Intellectuel forståelse. Kommunikation. Økonomi. Fritid. Indenfor hvert af disse temaer skal personalet tage stilling til støttens art, omfang og funktion. Hvis det f.eks. er temaet 'Intellectuel forståelse', så kan støttens art f.eks. angå talforståelse eller følgevirkninger af køb og salg. Støttens omfang angår behovet (fra mandsopdækning til vejledning) og timer. Støttens funktion angår hvor vidt støtten gives kompenserende, som vedligehold, udvikling, service, pleje eller behandling⁵⁴. Pointen er, jf. Servicelovens intention, at personalets perspektiv i høj grad reguleres og styres i bestemte retninger på bekostning af andre mulige retninger.

Sagt med lidt andre ord betyder det, at lovgivning, koncept og den konkrete institutionaliserede proces forvandler personer til sager. En sag er en række karakteristika adskilt fra individet⁵⁵. En sag er en model af de karakteristika som en potentiel klient må udvise for at få systemets opmærksomhed. Som Järvinen udtrykker det, så må personen ændres til et format, som passer sammen med institutionens problemkategorier, for ingen velfærdsindsats kan forholde sig til et helt menneske. Altså det enkelte menneske må 'forenkles og standardiseres' før det kan behandles⁵⁶.

Det er væsentligt her ikke at tænke standardisering som et fremmedlegeme i menneskelig interaktion. Berger og Luckmann har netop forsøgt at vise, at standardisering er et dybt integreret element i den menneskelige eksistens. Uden denne ville eksistensen være kaotisk⁵⁷. Stabiliteten i den menneskelige eksistens, f.eks. i form af standardisering, er en vedvarende menneskelig produktion. Den bliver til gennem menneskets udfoldelse af sig selv i sine ydre omgivelser⁵⁸. Så længe der er menneskelig aktivitet, finder der eksternalisering sted i form af standardisering (og institutionalisering).

Standardisering skal forstås som virkninger af rutinerede menneskelige aktiviteter: Så snart en aktivitet eller handling gentages, dannes et mønster. Enhver hyppigt gentaget handling falder under et sådant mønster. Man kan sige at mønstret reproduceres gennem handlingen⁵⁹. Rutinisering har fundet sted, når handlingen er blevet vane, dvs. indlejret i rutiner, således at aktøren fikseres i en bestemt adfærd, selv om mange andre handlinger var mulige. Aktiviteten får med andre ord retningsbestemmelse og specialisering.

---

⁵⁴ Lilleør et.al., 2002.

⁵⁵ Järvinen 2003: 16.

⁵⁶ Järvinen 2003: 15.

⁵⁷ Berger og Luckmann 2004: 89.

⁵⁸ Berger og Luckmann 2004: 90.

⁵⁹ Berger og Luckmann 2004: 91.

Standardisering betyder således, at en bred vifte af situationer rutineres, dvs. underlægges vanens forhåndsdefinitioner, så den forestående aktivitet kan forudsiges. Selv alternative fremgangsmåder kan standardiseres i form af handlingsrepertoarer eller rolleberedskaber⁶⁰. Sådanne vanedannelser går forud for eller er sammenfaldende med enhver institutionalisering, hævder Berger og Luckmann⁶¹. Standardisering må med andre ord bygge på typificerede situationer⁶². Typificeringen kan generelt dreje sig om bestemte problemtyper, årsagstyper, aktørtyper og metodetyper, som er med til at bestemme hvordan situationer analyseres og håndteres i organisationen⁶³.

Opgaven for et personale kunne bestå i at skabe den relevante standard-procedure byggende på de relevante typifikationer, og så følge den på en kompetent måde (professionalisering). En standard-procedure kunne f.eks. være et specifikt handleplanskoncept. Storstrøms Amts handleplanskoncept er standardiseret procedure mhb. på at afdække og begrunde behov, mål, ydelse og metoder, men ikke mhb. på at levere en på forhånd givet konkret løsning eller resultat. Konceptet hjælper til at afdække problem, mål, funktionsniveau osv. I det daglige arbejde med at realisere mål og skaffe resultater i overensstemmelse med en given plan, er mål og resultat paradoksalt nok ikke direkte i fokus, men er underforstået i den standardiserede procedure og arbejdsgang. Det er derfor der skal evalueres periodisk. Praksis kan siges at blive reguleret af det bureaukratiske, retlige ideal om korrekt regelanvendelse (følge planen). Det ville være overensstemmelsen mellem faktisk handling i den daglige praksis og de relevante procedurer, der skulle fokuseres på, hvis man ville evaluere indsatsen. Det ville være graden af overensstemmelse, der bestemmer vurderingen af succes og fiasko⁶⁴.

Svagheden ved standardiseringen er, at den kan blive til blind regelfølge, hvor sagsbehandling eller opgaveløsning gennemføres som et ritual, uanset dens relevans, altså som en anden 'Peter flere' følger personalet reglerne uden blik for borgeren.

Dette problem diskuteres i retsfilosofi og i velfærdsdebat undertiden under overskriften 'regel eller skøn'⁶⁵: Mødet mellem borger og personale er formidlet af retsregler. Retsreglerne indfører en bestemt formaliseret rollefordeling. Personalet fungerer ofte som vejleder, rådgiver eller beslutningstager. Personalet er i den forstand retsanvender. Men det er ingen enkelt sag at anvende ret. Det kan undertiden være vanskeligt at afgøre hvilken lovregel en given problemstilling henhører under. Og der kan være konflikt mellem retsreglerne. I praksis opløses problemer og konflikter gennem personalets konkrete afgørelser, til tider i form af en tavs, måske intuitiv, afvejning af de enkelte spørgsmål i lyset af hvad der skønnes rimeligt for den konkrete borger og det lokale fællesskab. Personalet prioriterer altså konkret ud fra situationen. Det kan give en vis variation i retspraksis fra sted til sted og over tid, og dette, vil nogle hævde, truer borgernes retssikkerhed.

---

⁶⁰ jf. 'professionalisering' og 'faglig' i afsnittet Problemformulering.

⁶¹ Berger og Luckmann 2004: 92.

⁶² Christensen og Kreiner 1991: 25-29.

⁶³ Med denne stribe typifikationer er der tale om fuldyrket institutionalisering: Institutionalisering indtræffer hver gang bestemte typer af vanemæssige handlinger står i et gensidigt forhold til bestemte typer af udøvere. Institutionaliseringen typificerer altså både handlinger og udøvere i og med den fastsætter, at handling X udøves af aktører af typen Y. Når en sådan dobbelttypifikation foreligger er der tale om en institution. Berger og Luckmann 2004: 92.

⁶⁴ Mål eller resultat dukker så at sige op af sig selv efterhånden som man blindt skrider frem efter proceduren, analogt med, at den retfærdige dom i retsstaten pr. definition er den dom, der følger af en retfærdig (regelret) procedure, uanset hvad resultatet måtte være. Justitia med bind for øjnene.

⁶⁵ Jørgen Dalberg-Larsen 1994: 137 ff.

Nogle vil måske hævde, at en sådan personafhængig retspraksis udarter til vilkårlighed, fordi det personlige (læs: vilkårlige) skøn dominerer. Nogle kunne gå så vidt som til helt at afvise, at retsanvendelse må rumme skøn⁶⁶. Skønnet skal erstattes af regelfølge. Denne ekstreme retsopfattelse er blevet benævnt 'beherskelsens form'⁶⁷.

Beherskelsens form er troen på, at man ved hjælp af faste retsprincipper og regler kan detailstyre og regulere menneskers omgang med hinanden, herunder det professionelle systems møde med den civile borger. 'Regel' kommer af ordet 'regula', som også kan betyde at herske (jf. ord som 'regent', 'regere' og 'regering'). Man bygger på ideen om, at et rationelt samfund med faste objektive kriterier og regler giver sammenhæng og orden. Det er på den baggrund selvfølgelig oplagt at forsøge at gøre regelsættet udtømmende, dvs. dækkende for enhver tænkelig situation, for 'huller' er ensbetydende med uorden eller vilkårlighed. Historien fremviser flere sådanne (forgæves) forsøg på at lave hulløse, konfliktfrie retssystemer⁶⁸.

En personale i et sådant system ville groft sagt skulle beskrives som en tekniker, der tænker ved hjælp af retsregler og som derfor primært er optaget af korrekt regelanvendelse (optaget af lovens 'bogstav'). Strengt taget ville retsanvendelse her være et misvisende ord, for der er blot tale om en logisk udledning af konsekvenserne af et sæt regler. Man forholder sig ikke reelt til den konkrete situation, denne er egentlig blot anledningen til den logiske udledning. At være retsanvender vil derfor blot betyde, at man som en anden automat⁶⁹ lægger stemme til retten, dvs. giver lovens bogstav mæle i en konkret situation. Konsekvensen af tankegangen er, at hverken 'retsanvenderen' (som jo blot fungerer som en automat) eller borgeren (som blot er anledningen) ejer afgørelsen. Retsanvendelsen er af-personificeret. Den er rent system, men derfor også umenneskelig.

Jeg tror ikke meget på, at en sådan af-personificeret retspraksis defakto kan eksistere særligt længe, men jeg kunne godt frygte, at der findes mennesker, deriblandt retsanvendere, der mener at retsanvendelse ikke bare er, men bør være af-personificeret, dvs. objektiv i streng forstand, abstrakt og historieløs. Og det er evident, at praksis uintenderet kan degenerere til en sagsbehandling, som borgeren oplever som 'objektiv', 'abstrakt' og 'historieløs', dvs. uvedkommende og irrelevant. I virkelighedens verden er en personale altid en person, der på en gang er socialiseret ind i en bestemt faglig praksis og i en lokal forvaltnings- og institutionspraksis (den måde rettigheder og lovgivning forvaltes på lokalt), dvs. en praksis præget af den lokale tradition og sædvane, samt de muligheder der er for at rekruttere kvalificeret personale til et givent geografisk område, så vel som de brugertyper personalet møder gennem praksis. Det er på en måde dette traditionskompleks borgeren møder, når han møder personalet⁷⁰. Den rene vare findes nok ikke, men sikkert mange modificerede varianter.

---

⁶⁶ Jeg ved ikke om Weber helt vil afvise skøn i retsanvendelse, det vil han næppe, men qua idealet om formel rationalitet som den højeste form for rationalitet, må et skønnsbaseret retssystem betragtes som mere tilbagestående end et som ikke tillader skøn, se f.eks. Peter Dalberg-Larsen 1994: 143.

⁶⁷ Kant 1999: 30 ff.

⁶⁸ F.eks. Danske Lov fra 1683 eller Allgemeines preussisches Landrecht' fra 1794 (indeholder næsten 20.000 paragraffer). Se f.eks. Strömberg 1984: 39.

⁶⁹ Jf. Berger og Luckmann 2004: 92. Standardiseringer og typificeringer er nyttige, fordi det reducerer kompleksitet. Det er aktivitet uden beslutning (automatik, fravær af autonomi), som frigør ressourcer til at træffe de væsentlige beslutninger. Og i den forstand er der tale om rationalisering.

⁷⁰ Se f.eks. Højlund 1995.

Måske er det en sådan bureaukratisk 'vrangside' (intenderet eller uintenderet), Nanna Mik-Meyer afdækker i sine 'mikro'-studier af sagsbehandlers arbejde med aktivering?⁷¹:

Strukturelementer, f.eks. koncepter (såkaldte nøgletekster) guider medarbejderen i dennes forhold til borgeren⁷². Konceptet bestemmer både valget af hvad der er relevant ved borgeren at vurdere og selve vurderingen, hævder hun⁷³. Ved at lade koncepter styre opfattelsen af borgeren, skaber personalet institutionelle identiteter, der blot svarer til institutionens organisering, og det på trods af at formålet er at indfange borgerens særlige, unikke, personlige situation. Jo mere detaljerede koncepter er, f.eks. hvad angår formål og spørgeguide, jo mere bestemmende er de for hvilken historie der fortælles.

Mit spørgsmål er, om koncepter kan give plads til, at borgerens perspektiv og ønsker får indflydelse på historien, eller om kategorier og spørgsmålenes perspektiv nødvendigvis forvandles til specifikke personlighedstræk hos klienter. Nanna Mik-Meyer hævder, at sidstnævnte sker. Personbeskrivelsen bliver til en institutionel fortælling i hvilken borgeren "transformeres til et tekstuel objekt", der først og fremmest "harmonerer med en organisatorisk virkelighed"⁷⁴. Den historie der fortælles er en historie, som er betinget (determineret) af de redskaber ved hjælp af hvilke den kommer i stand. Den er ikke objektiv, hævdes det kritisk, for den afspejler ét (personale) perspektiv ud af flere mulige⁷⁵.

Jeg mener denne 'objektivitetskritik' må være forfejlet. Historien kan selvfølgelig afspejle en personales private eller subjektive perspektiv, men eftersom det er institutionaliserede fortællinger, det handler om, så er fortællingen alene i kraft af institutionaliseringen mere objektiv end subjektiv: Den er intersubjektiv tilgængelig, og den konstituerer perspektivet for en flerhed af subjekter. Dens indhold er hverken borgerens eller den enkelte personales. Historien må på en måde være ikke-ejet (jf. ovenfor). Eller den er institutionens.

Denne form for objektivitet er næppe ønskelig taget for sig, fordi målet er den unikke persons historie. Målet må derimod være at fremme det kvalificerede faglige og professionelle skøn⁷⁶, dvs. udvikle en fleksibilitet og rummelighed i handleplansarbejdet, som giver plads for subjektivitet. Man kunne her f.eks. følge R.S.Peters og tænke indsatsen i et dobbelt perspektiv: Enhver indsats har en resultatside og en processide, som hver har en kognitiv og en værdidimension. Derfor bør den også vurderes ud fra begge perspektiver og deres dimensioner, dvs. dels på hvilke resultater den når, og dels på hvordan den når dem. Lad mig give et eksempel: Det er ikke umuligt at vurdere om en indsats sker i respekt for borgeren. Men det kræver, at 'respekt' gøres tilgængelig gennem udsagn, som kan besvares entydigt. Dette kræver, at man gør eksplicit, hvad man i den konkrete sammenhæng mener med respekt. F.eks.: Et kursus der respekterer sine kursister, må som et minimum give kursisten: a) Et efter omstændighederne rimeligt kognitivt *resultat*, dvs. kursisten lærer en række relevante ting teoretisk og praktisk som objektivt er til nytte for kursisten. b) Et

---

⁷¹ Mik-Meyer (2004): 64. Hun fokuserer på *klassificerings- og definitionsprocesser*. Se Elm Larsen, Mortensen og Frølund Thomsen 2002: 192.

⁷² Mik-Meyer (2004): 62.

⁷³ Mik-Meyer (2004): 65.

⁷⁴ Mik-Meyer (2004): 67. Altså personalet begynder at opfatte kategorierne i den udfyldte udgave, som karakteregenskaber hos borgeren, og det betyder at personalet ikke nøjes med at beskrive borgeren gennem kategorierne, de møder ham også gennem dem, dvs. møder ham som det kategoriene indfanger. Se også s.63.

⁷⁵ Mik-Meyer (2004): 62.

⁷⁶ Jf. den tidligere beskrivelse af professionel ved hjælp af 'distance' og faglighed ved hjælp af 'indviet i en fagtradition'.

resultat der samtidig er af værdi for kursisten, dvs. er af værdi i kursistens egen synsvinkel. c) Et resultat der er bragt til veje gennem en *proces*, hvor kursisten har kunnet se og forstå formålet med kurssets dele og de pædagogiske tiltag undervejs, dvs. kursisten har haft mulighed for at være aktør og medansvarlig. d) En *proces* hvor kursisten er blevet behandlet på en etisk forsvarlig måde, dvs. kursisten har hverken spildt sin tid eller er blevet krænket på anden vis.⁷⁷

Hvorom alting er, handleplankoncepters kategorier, behandlings- og omsorgsideologier,- alle kan de, som Järvinen beskriver det, udtømmende eller delvist, fungere som ”jernburlignende institutionelle miljøer”, der negativt betinger ”tvangsmæssige selv-konstruktioner”⁷⁸ eller man kan, ligeledes med Järvinen:

”... tolke det positivt: jo bedre klienternes selvbillede harmonerer med ideologien i den institutionelle kontekst de befinder sig i, jo bedre tilpasset til det sociale liv på institutionen må de formodes at være – og desto større er muligheden måske for, at institutionen kan bidrage til en løsning eller lindring af deres problemer.”⁷⁹

Følger man Berger og Luckmann synes tvangen, negativ eller positiv, i hvert fald uomgængelig: Ved sin blotte eksistens kontrollerer institutionen den menneskelige adfærd, i det de på forhånd definerede handlingsmønstre kanaliserer adfærden i en bestemt retning ud af mange teoretisk mulige retninger⁸⁰. Denne kontrol er ifølge Berger og Luckmann en iboende egenskab ved institutionalisering, som går forud for eller løber uafhængigt af en evt. kontrol gennem eksplicit sanktion.

”Når man siger, at et bestemt segment af den menneskelige virkelighed er blevet institutionaliseret, har man allerede sagt, at dette segment er blevet underlagt social kontrol. Yderligere kontrolmekanismer er kun nødvendige, for så vidt institutionaliseringen ikke er fuldstændigt gennemførte.”⁸¹

Sociologen Søren Peter Olesen påviser analogt med Nanna Mik-Meyer et bestemt mønster, som gør sig gældende i mange handleplansamtaler (i en arbejdsmarkedspolitisk kontekst): Det viser sig, at personale og borgere (klient) ofte indgår i en bestemt relation, hvor borgeren reduceres til passiv problemhaver eller informationsleverandør, og personalet fremstår som en aktiv løsningshaver, der ”indsamler information, analyserer og stiller diagnose”⁸². Søren Peter Olesen peger på risikoen for fastlåsnings og klientgørelse ved, at personalet mere eller mindre mekaniseret gennemfører bestemte procedurer i handleplansarbejdet⁸³. Men han ser også tegn på, at institutionelle rammer og standardiserede modeller sammen med en ”vejledningsmetodisk” bevidst håndtering af kontakten til

⁷⁷ ’Modellen’ stammer fra R.S.Peters pædagogiske filosofi, se. f.eks. R.S.Peters: 1980. Jeg anvender den af og til i forbindelse med evaluering af undervisning eller evalueringer der vedrør værdier.

⁷⁸ Järvinen 2003: 34.

⁷⁹ Järvinen 2003: 34.

⁸⁰ Berger og Luckmann 2004: 93.

⁸¹ Berger og Luckmann 2004: 93.

⁸² Olesen 2002: 123. Jeg kan tilføje, at denne rollefordeling er ikke mindre væsentligt, når det gælder udviklingshæmmede. Man kan sige, at begrundelsen for, hvorfor der skal være et handleplanskoncept på området for udviklingshæmmede, netop er at forebygge, at frontmedarbejderen som ’lovgiver’ så at sige sætter sig på borgeren, jf. Bo Rothsteins forestilling om frontmedarbejderen, som i kraft af sine egeninteresser og afværgemekanismer bliver ’demokratiets sorte hul’, Olesen 2002: 121 og 132. Altså plankonceptet skal gennem sine moduler, temaer og hjælpespørgsmål sikre, at perspektivet i højere grad bliver borgerens.

⁸³ Olesen 2002: 129.

borgeren, kan føre til "procesmæssigt tilfredsstillende forløb"⁸⁴, altså når handleplanen udarbejdes af et personale med en professionel og metodisk procesbevidsthed og deraf følgende rollesikkerhed, så fremmes individorienteringen og muligheden for mere 'skræddersyede' tilbud.

Når standardisering i form af skemaer, kategorier og procedurer så at sige udtømmer institutionaliseringen af personalets møde med borgeren, så må borgeren tilpasse sig til systemet. Men når standardiseringen sker indenfor en bredere, institutionaliseret, begrebsliggørelse af mødet med borgeren, der må omfatte blik for både resultat, procedurer (regler, skemaer mm.) og proces, det sidste f.eks. i form af en 'professionalisering og metodisk procesbevidsthed', herunder blik for både kognitive og værdimæssige aspekter, så kan standardisering fungere i overensstemmelse med intentionerne, og fremme individualiserede tilbud.

Måske kan man tænke anvendelsen af skemaer analogt med Middelalderens opfattelse af stereotyper. I Middelalderen⁸⁵ anvendte man et og samme ord, 'simile', for stereotype (en metalstøbt kliche med en indættet negativ til billedtrykning) og bureaukratens eller administratorens formular. Formularen tænkte som en nødvendig funktion til at formidle mellem det enkelte menneske og den almene lov, dvs. formidlingen mellem de to logisk adskilte sfærer 'det almene' og 'det singulære'; 'det abstrakte' og 'det konkrete'. Formularen eller skemaet blev opfattet som et redskab, der virkede ved gradvist at blive tilpasset virkeligheden, dvs. analogt med et teoriudkast i Karl Poppers kritisk rationalistiske forstand, som testes og modificeres, så det gradvist tilnærmes den verden, det forsøger at sige noget om⁸⁶. Kunsthistorikeren E.H.Gombrich beskriver analogt hermed middelalderkunstnerens anvendelse af stereotyper: Når landskabs- eller portrætmaleren skal male et motiv, så starter han ikke 'from scratch' med en fuldstændig billedtom bevidsthed. Han begynder tværtimod med visse stereotyper for henholdsvis landskab med bakker og dale og for ansigt og krop. Gradvist modificerer han sine stereotyper, så de til sidst ligner motivet. Han forstår ikke kun sit motiv gennem stereotypen, men stereotypen er et redskab til at nærme sig motivet med. Formularen skal på samme måde ses som et første skridt eller udkast til en retfærdig retsanvendelse?

Det er helt centralt at være opmærksom på interaktionen mellem personale og borger. Standardisering og institutionalisering begynder ikke først med anvendelsen af udviklede standardteknikker. Det begynder allerede i interaktionen. Berger og Luckmann viser, hvordan der i en hver social situation, der strækker sig over tid, vil være en begyndende institutionalisering. Selv hvis der kun var to enkeltindivider vil institutionaliseringsprocessen begynde: A ser B fortage sig noget, noget bestemt, noget bestemt som gentages. Disse typifikationer kommer til udtryk i adfærdsmønstre, som fungerer som roller man kan påtage sig. A tilegner sig de roller han ser B udfører igen og igen og gør dem til model for sine handlinger (sit eget rollespil). Rollerne bliver til vaner. I og med en tredjepart kommer til og oplever samspillet fuldbyrdes institutionaliseringen:

"Den institutionelle verden, som var i sin vorden i A og B's oprindelige situation, overleveres nu til andre. Gennem denne proces perfektionerer institutionaliseringen sig selv."⁸⁷

---

⁸⁴ Olesen 2002: 132.

⁸⁵ Gombrich 1988: 62-64.

⁸⁶ Her er et videnskabs- og erkendesyn til forskel: Man kan 'socialkonstruktivistisk' eller 'videnssociologisk' tænke sociale størrelser såsom strukturer, koncepter, kategorier mm., som noget der skaber virkeligheden udtømmende, eller man kan tænke dem 'kritisk realistisk' eller 'kritisk rationalistisk' som noget der skabes i en virkelighed som en del af en eksisterende social virkelighed, f.eks. for at udvirke noget i den, vide noget om den eller afbilde den.

⁸⁷ Berger og Luckmann 2004: 95.

Hvad der før var ad hoc handlinger, legemliggjort gennem roller, bliver til historiske institutioner i og med de iagttages eksternt af parter som ikke er deltagere. Den overleverede aktivitet størkner, så den kan iagttages af tredjepart og dermed også af parterne selv⁸⁸. Hvad der før var subjektive aktørers rollestandardiserede aktiviteter, bliver til objektive størrelser.

Konklusion

Mit udgangspunkt var, at institutionalisering af personalet er en nødvendig betingelse for at yde en professionel, faglig støtte mhb. på individualiserede tilbud. Dette synspunkt er jeg blevet endnu mere bestyrket i. Det drejer sig således ikke om at bekæmpe institutionalisering, men om at fremme den rette form for institutionalisering. F.eks. jo mere individualiseret en indsats udføres, dvs. i jo højere grad systemet kommer til borgeren, f.eks. i form af matrikelløse tilbud, hvor medarbejdere skal agere uden faste fysiske institutionsrammer (mursten), jo vigtigere er det at arbejde med sikring af 'forsyningslinierne', dvs. det der skal til for at vedligeholde faglighed og professionalisme. Det betyder, at der skal arbejdes intensivt med at tydeliggøre den del af institutionen, der ikke består af mursten, f.eks. værdier, metoder, traditioner (f.eks. for kollegial opbakning og supervision) og lign.. Man skal arbejde eksplicit med den relevante form for standardisering og den relevante form for formalisering.

Spørgsmålet var videre, om institutionalisering af borgeren, såkaldt klientgørelse, også er en nødvendig betingelse for en effektiv individualiseret indsats efter Servicelovens formål? Mit svar er bekræftende, eller mere nuanceret med Järvinens ord: Individets villighed til at tilpasse sig sin problemopfattelse, identitet og biografi til de forståelses- og forklaringsmodeller, som institutionen opererer med, er en betingelse for en vellykket velfærdsindsats. Altså, hvis borgeren vil have støtten må han i en eller anden forstand overgive sig og opgive sit 'borgerskab' som han kender det. Det ville være forkert at sige, at han passiviserer sig, for han er aktøren. Pointen må være, at det er ikke systemet der forvandler borgeren, men borgeren der forvandler sig selv ved hjælp af systemet⁸⁹. En væsentlig del af den socialfaglige indsats må derfor bestå i motiveringsarbejde, dvs. i at forsøge at få borgeren til frivilligt at indgå i forandrings- eller forvandlingsprocessen⁹⁰.

Og mere konkret stillede jeg spørgsmålet, om anvendelsen af handleplaner kan fremme en sådan for borgeren frugtbar institutionalisering? Mit svar er, at institutionaliserede standarder, såsom handleplanskoncepter, kan medvirke til et for borgeren frugtbar forløb, hvis konceptet åbner personalets blik for handleplansfænomenet som helhed: Et koncept må udover, at sikre blikket for resultatet (resultatet skal være nyttigt for borger og samfund), for procedurer (i form af regler, arbejdsgange og skemaer), såvel som for processen (den konkrete interaktion mellem personale og borger), også indeholde normer for såvel resultat, procedure og proces, f.eks. kunne konceptet institutionalisere anerkendelse.

---

⁸⁸ Berger og Luckmann 2004: 96-97.

⁸⁹ Jf. Sartres radikale ide om individets absolutte frihed som indebærer at objektivisering er selvobjektivisering, afpersonalisering er selvaufpersonalisering, indoktrinering er selvindoktrinering. Se f.eks. Sartre 1995.

⁹⁰ Jf. Per Revstedt i Åkerstrøm Andersen 2003: 130 ff.

Perspektiv: Handleplaner er magtudøvelse

Hvilken rolle spiller handleplanen i et magtteoretisk perspektiv? Hvem har magten – personalet eller borgeren? Dette spørgsmål forekommer relevant. Det gør det i hvert fald i klassisk, Hobbesiansk magt teori⁹¹, som analyserer magt i termer af 'besiddelse', 'suverænitet' og 'kontrol' (lokalisering af magt bliver et hovedspørgsmål, såvel som at magt tænkes som substantiel årsag til begivenheder). Men med Foucault (og ikke mindst Machiavelli) kan det synes ligeså frugtbart at fokusere på magt i betydningen 'udøvelse' og dermed på magtens såkaldt 'katalytiske funktion'⁹². Når det drejer sig om handleplaner i hvilken forstand er de så magtudøvelse? Lad mig tilslut antyde hvad en sådan analyse kunne dreje sig om:

Den kunne omhandle *direkte magtudøvelse* (autoritet de jure), altså f.eks. dette at den anden part beordres til at deltage i en 'dialog' om handleplanen. Den kunne omhandle den *indirekte magtudøvelse* gennem status, karisma mv. (autoritet defacto). Den kunne omhandle *strukturel magtudøvelse*, f.eks. i form af uigennemskuelig procedure og proces. Og den kunne omhandle den *diskursive magtudøvelse*, f.eks. i form af 'definitionsagt' eller sagt på anden måde, den magtudøvelse der ligger i at den ene part strukturerer handlingsrummet. Det sker f.eks. når personalet ved hjælp af et handleplanskoncept får borgeren til at handle strategisk i forhold til bestemte emner eller problemstillinger. Den ene part sætter en dagsorden og forståelseshorisont, som den anden forholder sig til og måske lader sig binde af. Handleplanskonceptet Den skriftlige plan kan som diskursiv magtudøvelse anskues som en raffineret form for manipulation med formålet at fremtvinge forandringer i borgeren. Tag f.eks. de emner der skal beskrives. De vælges af institutionspersonale: Borgeren bedes f.eks. om at forholde sig til, at han bor i en bolig med tilknyttede støttepersoner. Jamen, så er borgeren nødt til at anerkende at han har brug for støttepersoner. Pointen er, at den ene part bliver anledning til, at den anden part reflekterer over eget liv og eksistens. Den anden part begynder at forandre selvforståelse og praksis.

Det kunne være interessant at udfolde denne 'mikromagt'-analyse⁹³ af handleplanskonceptet videre, f.eks. ved hjælp af perspektiverne: 1) *Pastoralmagtens omsorg*: Personalets villen det bedste for borgeren. Måske er borgeren ikke interesseret i omsorgen, og er det så en 'jernnæve i fløjls-handsker'? 2) *Symbolisk vold*: Borgeren overtager gradvist personalets syn på sig, dvs. lærer sig de rette vendinger og normer (eufemiseret magt) eller er det omvendt?

Men i nærværende skrift vil dette føre for vidt ...

---

⁹¹ Flyvbjerg, 2000: 103 ff. og Frølund Thomsen: 2000.

⁹² Borch & Larsen 2003: 163 ff.

⁹³ Elm Larsen, Mortensen og Frølund Thomsen 2002: 192.

Litteratur:

- Beck, Ulrich (1997): Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet, Hans Reitzels Forlag.
- Borch Christian og Lars Th.Larsen (2003): Magten uden årsag – om Foucaults og Luhmanns magtopfattelser i Perspektiv, magt og styring, Hans Reitzel, Kbh.
- Bovbjerg, K. M. (2003): Det evigt lærende menneske – et religiøst projekt, i Pædagogisk sociologi.
- Burr, Vivien (2003): Social constructionism, Routledge.
- Berger, Peter L. og Thomas Luckmann (2003): Den sociale konstruktion af virkeligheden, Akademisk forlag.
- Christensen, Søren og Kristian Kreiner (1991): Projektledelse i løst koblede systemer, Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.
- Erlandsen, Marianne et.al.(2000): Hvis handleplan, projektopgave3.modul, Den Sociale kandidatuddannelse, Ålborg Universitet.
- Flyvbjerg Bent (2000): Rationalitet og magt, Akademisk forlag.
- Frankfurt, Harry G (1982): Freedom of the Will and the Concept of a Person i Free Will, G Watson (ed.), Oxford University Press.
- Goffman, Erving (1986): Stigma, notes on the Management of Spoiled Identity, Penguin Books.
- Gombrich, Ernest H. (1988): Art and Illusion, Phaidon Press.
- Holm, Per (1996): Liv og Kvalitet, Systime.
- Hurka, Thomas (1993): Perfectionism, Oxford University Press.
- Højlund, Peter (1995): Retsanvendelsens etik, om dømmekraft, Nyt Juridisk Forlag.
- Jacobsen, Niels Vissing (2004): Unge mennesker på døgninstitution – hvor er den menneskelige dimension? i Vera no.27, Institutionaliserig.
- Järvinen, Margaretha (2003): At skabe en klient, Hans Reitzels Forlag.
- Kant, Immanuel (1999): Den evige fred, SNU.
- Kierkegaard, Søren (1962): Enten Eller, Andet halvbind, Samlede værker, Gyldendal, Kbh.
- Kierkegaard, Søren (1964): Sygdommen til døden, Samlede værker, Gyldendal, Kbh.
- Dalberg-Larsen, Jørgen (1994): Skøn eller Regel i Livskvalitet og holdninger i det variable nichesamfund, Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, Jørgen Elm, Nils Mortensen og Jens Peter Frølund Thomsen (2002), Magtens mange facetter i mødet mellem system og klient i Det magtfulde møde mellem system og klient, Aarhus Universitetsforlag, Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Lassen, Nils Mortensen (red), s.185-197.
- Larsen, Øjvind (1999): Individualisering og institutionalisering – om individualiseringens betydning i et moderne demokratisk samfund, i Dansk Sociologi 2/10.årg.
- Lilleør, Mogens et.al. (2002): Socialpædagogisk arbejde og socialpædagogisk faglighed i Socialpædagogen nr.19, september.
- Lipsky, Michael (1980): Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the individual in Public Services, New York, Russell Sage Foundation.
- Mik-Meyer, Nanna (2004): Problemfastsættelse – en neutral eller kontekstafhængig proces?, i Vera no.27, Institutionaliserig.
- Storstrøms Amt, Social og Psykiatri, Den skriftlige plan (2004).
- Olesen, Søren Peter (2002): Arbejdsmarkedspolitikens mikroprocesser – handlingsplanssamtalens rolle i social- og arbejdsmarkedspolitikens implementering, i Jørgensen, H (red.) (2002): Arbejde og politik – undervejs med CARMA 2002, Center for Arbejdsmarkedsforskning, Ålborg Universitet.
- Pedersen, Lene Holm, Olaf Rieper og Peter Hansen (1999): Organisering af styringsinstrumenter – nærbillede af energi aftaler og miljøgodkendelser. AKF Forlaget, København.
- Peters, R.S. (1980): Uddannelse som indvielse i Uddannelsens filosofi, Nyt Nordisk Forlag.
- Rorty, Richard (1980): Philosophy and the Mirror of Nature, Blackwell.
- Sartre, Jean Paul (1995): Væren og Intet (1943) i Fordømt til frihed, Det lille forlag.
- Åkerstrøm Andersen, Niels (2003): Borgerens kontraktliggørelse, Hans Reitzel.
- Strömberg, Tore (1984): Retsfilosofiens historie i omrids, Akademisk Forlag.